

МЕТОДИ ПІЗНАННЯ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

ЧУХРАЄВ Денис Анатолійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту МВС України

УДК 343.13

Стаття посвячена дослідженню питання стосовно розкриття методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження. Також автор звертає увагу на специфіку методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження та розглядає їх структуру, характеризує окремі елементи.

Ключові слова: методи; сутність пізнання; початковий етап кримінального провадження; кримінальне провадження.

З прийняттям Кримінального процесуального кодексу України істотних змін зазнали окремі аспекти процедури досудового розслідування, проте загальні базові принципи збирання та дослідження доказів залишилися тими ж. Значну роль у процесі дослідження як доказів, так і тих обставин, які могли бути сприйнятими безпосередньо лише у минулому, а у ході слідства сприймаються через непрямі джерела (показання свідків, слідчі дії, спрямовані на відтворення певних обставин), відіграє процес пізнання слідчим, який, на жаль, є малодослідженою темою у сучасній науці.

Метою даної статті є характеристика та систематизація методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження, що, вочевидь, є практично значущим завданням, оскільки дозволить виробити наукове підґрунтя отримання інформації під час пізнання слідчим окремих явищ та процесів у ході проведення слідчих дій.

Досліджуючи питання, пов'язані зі сутністю процесу пізнання на початковому

етапі кримінального провадження, не можна обійтися без теорії пізнання у філософському сенсі і методичної бази.

Посилаючись на наукові нароби С.М. Потапова, слід, насамперед, зазначити, що до системи методів пізнання відносяться: по-перше, загальні методи всіх наук про природу – спостереження, порівняння та експеримент; по-друге, метод ідентифікації в різних видах і формах його застосування, що є спеціальним методом дослідження; по-третє, окремі методи, що запозичуються з різних наук і технічних знань, наприклад, хімії, біології, мікроскопії, фотографії [1, с. 267].

З метою подальшого дослідження різних аспектів методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження доцільно, на думку автора, перше за все, торкнутися категоріально-понятійного апарату щодо розглядуваного питання.

Отже, С.І. Ожегов визначає метод як спосіб теоретичного дослідження або практичного здійснення будь-чого [2, с. 309].

У свою чергу Є.Є. Центров, аналізуючи проблеми взаємозв'язку криміналістичної віктимології з іншими галузями знань, спирається на діалектичний метод пізнання, анкетно-статистичний метод, біографічний метод, метод спостереження і метод узагальнення, незалежних характеристик [3, с. 55-57].

У філософській та юридичній науках під методологією розуміють загальний концептуальний підхід до будь-якого наукового

дослідження будь-яких об'єктів природи і суспільства [4, с. 277-295].

Авторський колектив на чолі з Н.А. Селівановим розглядає метод як кінцеву сукупність операцій, спрямованих на вирішення будь-якого завдання – теоретичної або практичної проблеми. Терміни «метод», «методика», «засіб», «прийом» є, по суті, синонімами. У різних мовних контекстах вони розрізняються тільки за ступенем схожості, наприклад, методом вважають за доцільне іменувати більш загальні і складні системи, а прийомом – простіші операції, що входять до перших [5, с. 6-22].

Протягом своїх наукових досліджень вказаний колектив авторів констатує, що достовірно науковий метод не може бути випадковим набором операцій, знайдених шляхом проб і помилок. Він повинен спиратися на теорію, виходити з пояснених теорією явищ і закономірностей, що використовуються його процедурі [5, с. 6-22].

Методи пізнання, що використовуються на початковому етапі кримінального провадження можна класифікувати декількома різними способами за різними підставами.

З метою детального аналізу ці методи доцільно поділити наступним чином [6, с. 151-178].

1. Методи емпіричного рівня, що мають на меті збирання початкових фактичних даних та їх первинну систематизацію.

Перш за все, ці методи, у свою чергу, поділяються на два основні види та один допоміжний, основними з яких є: спостереження фактів, здійснюване без втручання до процесу, що протікає самостійно; експериментування, що припускає вивчення фактів у штучно підготовлених або спеціально змінних умовах.

Допоміжний метод – це метод фіксації результатів спостереження і експериментування.

2. Методи теоретичного рівня властиві опосередкованому пізнанню, вивченню закономірностей, сутності досліджуваних об'єктів. До них відносяться: формалізація і реалізація; аксіоматизація; застосування різних форм висновків; моделювання; прийоми семантичного аналізу мови науки.

Крім того, Г.Г. Шиханцов у числі галузевих методів гуманітарних наук виділяє підгрупу методів, використовуваних для дослідження психічних явищ і процесів, пов'язаних з поведінкою особи, яка вчинила злочин, що характеризують можливості свідка, а також професійні якості слідчого, прокурора та інших суб'єктів пізнання, які ведуть процес [7, с. 14].

Особливо слід зупинитися на окремих методах пізнання. Так, Р.С. Белкін визначає окремий метод пізнання як систему певних прийомів, правил і рекомендацій щодо вивчення конкретних об'єктів пізнання. При цьому під вивченням слід розуміти як безпосереднє фізичне, так і раціональне пізнання, а під об'єктами – предмет пізнання. Прийоми, правила і рекомендації щодо здійснення пізнання на початковому етапі кримінального провадження його об'єктів є результатом узагальнення практики подібних знань, включаючи й апробовані практикою теоретичні положення [8, с. 114].

Далі зазначимо, що Р.С. Белкін констатує – віднесення того або іншого методу до категорії окремих методів пізнання зовсім не означає обмеження сфери його застосування. Метод іменується окремим не тому, що його застосування носить окремий характер, а тому, що він є поєднанням не всіх, а лише частини пізнавальних прийомів, певної їх комбінації, яка й відрізняє його від інших окремих методів [8, с. 126].

Крім того, існують наступні окремі методи пізнання, що використовуються на початковому етапі кримінального провадження: спостереження, опис, вимірювання та обчислення, порівняння та експеримент. Залежно від особливостей процесу пізнання окремі методи набувають тих або інших характерних для кожного з них рис.

Специфічність цих методів, залежно від різновиду процесу пізнання, обумовлюється такими чинниками, як його об'єкт, умови здійснення цього процесу, технічні засоби, що використовуються суб'єктом пізнання. Таким чином, підводячи проміжний підсумок вищевказаному, слід відмітити, що метод пізнання в широкому сенсі слова – це спосіб підходу до дійсності, спо-

сіб пізнання, вивчення, дослідження явищ, подій тощо.

Серед методів збирання, дослідження та оцінки фактичних даних (доказів) спостереження – один з найпоширеніших та ефективніших. Під спостереженням в теорії пізнання розуміється навмисне, планомірне, цілеспрямоване сприйняття з метою вивчення даного предмету, явища, події. Спостереження – це сприйняття, одна з форм безпосереднього фізичного пізнання. При цьому процес спостереження завжди пов'язаний з концентрацією уваги на об'єкті спостереження, що підсилює сприйнятливність спостерігача до цих об'єктів.

Увага – необхідний елемент спостереження. Виражаючи собою спрямованість і зосередженість психічної діяльності суб'єкта пізнання, увага існує в декількох формах: перша – ненавмисна або мимовільна, увага, що характеризується відсутністю мети діяльності та вольових зусиль для здійснення цієї діяльності; друга – довільна, така, що характеризується свідомо поставленою метою і вольовими зусиллями для стійкої концентрації уваги на виконанні діяльності, необхідної, щоб досягти цієї мети [9, с. 126-131].

Повнота спостереження залежить від його мети, від установки, з якою воно здійснюється. Для спостереження, здійснюваного слідчим, прокурором або іншою особою, яка веде процес, найбільш характерна установка з повною внутрішньою готовністю до певних спостережень, бо вони в процесі спостереження вирішують певне завдання, переслідують певну мету, пов'язану з конкретними об'єктами спостереження. Цілеспрямованість та організованість при спостереженні не тільки дозволяють сприймати спостережуваний об'єкт як ціле, але і дають можливість розпізнати в ньому і одиничне, і загальне; стан предмету і його зміни, розрізняти деталі предмету і встановити деякі види його зв'язків з іншими об'єктами. Суб'єктом спостереження, результати якого мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, є учасник початкового етапу кримінального провадження в широкому сенсі слова: свідок, потерпілий, підозрюва-

ний, експерт, слідчий, суд. Спостереження, яке проводиться безпосередньо суб'єктами процесу пізнання, що збирають, досліджують та оцінюють фактичні дані (докази), – це безпосереднє спостереження. Між об'єктом спостереження і суб'єктом початкового етапу кримінального провадження у даному випадку немає проміжних ланок. Суб'єктом спостереження може бути й свідок, потерпілий, підозрюваний. У цьому випадку орган досудового розслідування пізнає об'єкт спостереження із слів вказаних осіб. Спостереження при цьому виступає як опосередковане: суб'єкт пізнання нібито спостерігає об'єкт через інших учасників процесу, суб'єкт пізнання повинен перевірити, наскільки одержані ним від інших відомості відповідають тому, що спостерігали ці особи насправді, тобто, перевірити результати їх спостереження, перевірити фактичні дані (докази). Реальність даних, одержаних при опосередкованому спостереженні, вимагає підтвердження. У цьому перевага першого виду спостереження перед другим [9, с. 272-280].

Об'єктом спостереження є не взагалі усі предмети і явища матеріального світу, а лише ті з них, які, по-перше, мають відношення до події, що розслідується, і, по-друге, ті з об'єктів, що відносяться до справи, які грають значущу роль на початковому етапі кримінального провадження.

Слідчий здійснює спостереження для того, щоб встановити факти, які в своїй сукупності утворюють предмет початкового етапу кримінального провадження. Спостереження повинне бути вільним від таких недоліків, як:

- неповнота, коли сприймаються не всі, а тільки частина необхідних сторін або ознак спостережуваного об'єкту;

- неточність, що виражається або у зміщенні послідовності або у порядку окремих елементів, з яких складається об'єкт спостереження, або в ігноруванні точніших, ніж були використані, кількісних ознак спостережуваного об'єкту пізнання;

- невиразність, коли спостерігач не уміє дати чіткий звіт про спостережуваний об'єкт пізнання.

Неправильно визначена мета спостереження або відсутність чіткої мети призводить до розшарування уваги того, хто спостерігає, відсутності уявлення про межі спостереження і необхідну його глибину. Слід зазначити ще одну вимогу: дисциплінованість спостереження або спостерігача. Йдеться про своєрідну дисципліну розуму, дисципліну мислення спостерігача, що виключає, наприклад, підміну факту висновком про факт, що забезпечує чітке розмежування між свідощами відчуттів при спостереженні і висновками з цих свідощів, поясненнями їх, відділення справжнього від уявного, привнесеного в спостереження фантазією спостерігача.

На початковому етапі кримінального провадження слідчий, прокурор або інша особа, яка веде процес, часто стикаються з необхідністю встановити кількісні характеристики яких-небудь властивостей об'єктів пізнання, що мають доказове значення, встановити просторові і тимчасові відносини між ними. На початковому етапі кримінального провадження можуть виявитися істотними розміри предметів на місці події, відстані між ними, розміри сховищ, виявлених при обшуку, температура трупа, тривалість тієї або іншої дії або події, швидкість руху транспортного засобу та інші величини, значення яких пізнається слідчим шляхом вимірювання при збиранні, дослідженні та оцінці об'єктів пізнання. Вимірювання – окремий метод пізнання істини у справі [10, с. 326].

До об'єктів вимірювання в досудово-розслідчій практиці відносяться:

а) різні властивості предметів, що мають значення доказів на початковому етапі кримінального провадження або предметів, що використовувались в іншій якості при проведенні слідчих (розшукових) дій: їх кількість або кількість складових їх частин, розмір, вага, температура, інтенсивність поглинання або випускання тепла, об'єм;

б) кількісна сторона просторових відносин: відстані між предметами, пунктами, межами простору;

в) кількісна сторона тимчасових відносин: частота – тривалість тих або інших процесів, явищ;

г) швидкість руху людини, тварин, транспортних засобів та інших об'єктів взагалі або в даних конкретних умовах.

Підкреслимо, що міра – це величина, прийнята за одиницю вимірювання. Результат вимірювання – число, що виражає відношення вимірюваної величини до одиниці вимірювання.

Наступним методом пізнання на початковому етапі кримінального провадження є опис, тобто, фіксація ознак об'єкту пізнання. При описі можуть відмічатися усі ознаки об'єкту пізнання, істотні та неістотні, з метою надання якнайповнішого уявлення про об'єкт. Також можуть зазначатися тільки деякі, найбільш істотні ознаки. Розрізняють безпосередній та опосередкований опис: безпосередній – суб'єкт пізнання в дослідчому кримінальному процесі здійснює, щоб виразити результати безпосереднього спостереження або вимірювання: фіксуються ознаки об'єктів пізнання, які сприймалися ними самими при проведенні слідчих (розшукових) дій; опосередкований – здійснюється самим суб'єктом пізнання, але в його зміст входить фіксація ознак об'єктів пізнання, які сприймалися не суб'єктом пізнання, а іншими особами: свідками, потерпілими, підозрюваними.

При цьому, передача інформації від її джерела до суб'єкта пізнання в дослідчому кримінальному процесі може відбуватися у формі мовного (словесного) виразу уявного образу об'єкту пізнання, що підлягає опису, його графічного виразу і пізнавання самого відображеного об'єкту або вказівки на аналогічний об'єкт (пізнавання подібного).

Повнота і точність опису при мовному виразі джерелом інформації уявного образу описуваного об'єкту пізнання залежать не тільки від самих процесів запам'ятовування і відтворення, але і від таких чинників, як глибина пізнання об'єкту, його призначення, ознаки; ступеню мовної культури суб'єкта, розмірів і складу його словарного запасу, образності і точності мовних формулювань; дисциплінованості мислення суб'єкта, уміння послідовно висловлювати відтворене його пам'яттю, здатності відокремити відтворене в пам'яті від висновків з нього. В деяких випадках свідку або під-

озрюваному легше і простіше намалювати або накреслити ситуацію, про яку йде мова, і така форма передачі інформації від джерела до суб'єкта пізнання може виявитися ефективнішою, ніж мовна. Опис може бути проведений за допомогою такого засобу, як пізнання відображеного об'єкту за його уявним образом при сприйнятті об'єкту пізнання в натурі або його відображення (пізнання); та як вказівка на аналогічний об'єкт, що володіє тими ж ознаками, що й описуваний [41, с. 33-39].

Далі розглянемо метод порівняння. Як окремий метод пізнання істини на початковому етапі кримінального провадження воно пронизує весь процес збирання, дослідження, оцінки об'єктів пізнання (доказів). Слідчий, прокурор або інша особа, яка веде процес, впродовж усього розслідування порівнює різноманітні предмети, факти, явища, уявлення і висновки, ознаки і властивості. У порівнянні пізнається зміст об'єктів, їх цінність для справи. Метод порівняння полягає в одночасному співвідносному дослідженні і оцінці властивостей або ознак, загальних для двох і більше об'єктів. У процесі цього дослідження виділяються сторони, ознаки, властивості об'єкту, пізнається їх зміст, значення, і вони оцінюються як загальні для порівнюваних об'єктів. Порівняння є логічною операцією, при якій застосовуються такі прийоми логічного мислення: аналіз – пізнання змісту і значення ознак; синтез – оцінка ознак як загальних для порівнюваних об'єктів; абстракція – виділення ознак для порівняння; узагальнення; аналогія. При цьому об'єктами можуть бути фактичні дані та їх джерела, зокрема матеріальні утворення: речі, умови, наслідки дій; уявні образи, уявлення і поняття; висновки і припущення; результати слідчих (розшукових) дій [12, с. 192-195].

Досить специфічним прикладом застосування методу порівняння можна назвати етап вирішення питання про внесення інформації про виявлене кримінальне правопорушення, коли, фактично, слідчий, вирішуючи питання про кримінально-правову оцінку, порівнює загальний масив встановленого із конкретним складом злочину,

передбаченим Особливою частиною КК України. При цьому, на первинному етапі така інформація, на думку В.І. Фаринника, подається як в усній формі (викладена фізичною особою і оформлена в письмовій формі посадовою особою), так і письмово (надійшла поштою або передана фізичною особою до відповідного органу, установи особисто) [13, с. 528].

Ще можна виділити один метод пізнання на початковому етапі кримінального провадження – експеримент. Експеримент (від латинського – випробування) – штучна систематична зміна умов спостережуваного явища і зв'язку його з іншими явищами. Мета експерименту – з'ясувати природу спостережуваного явища, його суть і походження, шляхи і методи свідомого оволодіння ним [6, с. 274].

Експеримент необхідно відрізнити від спостереження за наступними властивостями, а саме: а) можливість неодноразово повторювати спостережуване явище в будь-яких умовах; б) вивчення явищ, що протікають в звичайних умовах дуже швидко або дуже поволі, що перешкоджає їх спостереженню в природі; в) вивчення в чистому виді таких явищ, процесів, які в ізолюваному вигляді не можуть спостерігатися в природі; г) виділення в процесі вивчення лише окремих сторін явища, окремих ознак об'єкту пізнання .

Експериментальний метод пізнання, що застосовується на початковому етапі кримінального провадження, дозволяє, на нашу думку, переконатися у правильності уявленні про той або інший факт, що має значення для справи, в достовірності джерел надходження заяв, повідомлень про вчинений або такий, що готується до вчинення, злочин, або досвідченим шляхом одержати нову інформацію щодо цього факту. Експеримент дозволяє учасникам дослідчого кримінального процесу безпосередньо переконатися в існуванні та перебігу того або іншого явища, події. Об'єктом застосування є окремі обставини справи, окремі фактичні дані.

Аналізуючи положення ст. 214 КПК України, І.В. Гора вказує, що огляд місця події, як єдина слідча дія, яка може бути

проведена слідчим до внесення даних про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань, проводиться з метою встановлення фактичних даних, які можуть вказувати на ознаки кримінального правопорушення [14, с. 466]. При проведенні дослідного огляду застосування експериментального методу пізнання дозволяє суб'єкту пізнання досягти наступних результатів:

1) повніше виявляти і правильно фіксувати сліди на місці події;

2) з'ясувати окремі елементи обстановки і механізму події;

3) оцінити як негативні ті або інші фактичні обставини, виявлені на місці події.

Дії досвідченого характеру при огляді спрямовані на встановлення прихованих властивостей об'єкту пізнання і виявлення того, що знаходиться в процесі пошуку. Деякі елементи досвіду містяться в такій процесуальній дії, як пред'явлення для пізнання різних об'єктів. Його зближує з експериментом перш за все штучне створення тих умов, в яких у ряді випадків проводиться пізнання. Пізнання рекомендується проводити в такій обстановці, яка схожа з обстановкою сприйняття об'єкту у момент події, що може зажадати реконструкції цієї обстановки. Експериментальний характер носять деякі дії, здійснювані при розшуку злочинців. На практиці набув поширення прийом опису прикмет розшукуваної особи за допомогою так званого фоторобота. При опиті експериментальний метод виявляється в здійсненні дослідів для визначення властивостей, якостей, ознак об'єктів пізнання, які вказує опитуваний, і в постановці своєрідних психологічних дослідів [15, с. 83-109].

Слід відмітити далі, що визнання загального значення діалектики не виключає інших наукових методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження. Науковий метод сам по собі постійно розвивається, повинен відповідати не тільки предмету пізнання, але й умовам даного різновиду пізнання, що змінюються, повинен враховувати розвиток технічних засобів пізнання. Загальна методологія не може слідувати за змінами деталей предмету пізнання.

Необхідний спеціальний підхід до вивчення конкретного предмету пізнання, специфічно пристосовані методи пізнання, отримання, накопичення, переробки і дослідження інформації на початковому етапі кримінального провадження.

Метод пізнання на початковому етапі кримінального провадження – це кінцева сукупність операцій, спрямованих на приймання, реєстрацію, перевірки й вирішення заяв, повідомлень, оцінки й іншої інформації про вчинений злочин або злочин, що готується з метою правомірного забезпечення кримінальної відповідальності винного, захисту прав і законних інтересів громадян, суспільства, держави.

На початковому етапі кримінального провадження методи пізнання поділяються на наступні групи:

методи емпіричного рівня, що мають на меті збирання початкових фактичних даних та їх первинну систематизацію (спостереження фактів; експериментування; фіксація результатів спостереження і експериментування тощо); методи теоретичного рівня, що властиві опосередкованому пізнанню, вивченню закономірностей, сутності досліджуваних об'єктів пізнання (формалізація і реалізація; аксіоматизація; застосування різних форм висновків; моделювання; прийоми семантичного аналізу мови науки тощо); окремі методи пізнання, що мають на меті вивчення конкретних об'єктів (спостереження, опис, вимірювання, обчислення, порівняння та експеримент тощо); спеціальні методи пізнання, що застосовуються тільки в одній або декількох різновидах процесу пізнання (судово-фотографічні, трасологічні, судово-балістичні тощо).

Література

1. Потапов С. М. Исследование документов // Криминалистика под ред. А. Вышинского. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1938. – 540 с.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1986. – 797 с.
3. Философия, наука, цивилизация / Под ред. В. В. Казютинского. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 368 с.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню питання щодо розкриття методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження. Також автор приділяє увагу специфіці методів пізнання на початковому етапі кримінального провадження, та розглядає їх структуру, характеризуючи окремі елементи.

SUMMARY

The article is devoted to the disclosure of the entity of the methods of cognition at the initial stage of the criminal proceedings. The author pays attention to the specificity of the methods of cognition at the initial stage of the criminal proceedings and studies their structure, describing the independent elements.

4. Фахрутдинов К. К., Эртевциан А. Н. Рецензия на Зеленецкого В. С. «Предупреждение преступлений следователем // Правоведение. – 1977. – № 6. – С. 12-15.
5. Селиванов Н. А, Танасевич В. Г., Эйсман А. А. Советская криминалистика. Теоретические проблемы. – М.: Наука, 1978. – Вып. 10. – С. 3-16.
6. Андреев И. Д. Проблемы логики и методологии познания. – М.: Наука, 1972. – 320 с.
7. Шейфер С. А. Следственные действия. – М.: Юрид. лит., 1981. – 127 с.
8. Белкин Р. С. Собираание, исследование доказательств. Сущность и методы. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
9. Ратинов А. Р. Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1969. – 300 с.
10. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1968. – Т. 1. – 470 с.
11. Журавель В. А. Фіксація вербальної інформації: правові та організаційні проблеми / В. А. Журавель // Юрист України. – Х.: Право. – 2011. – № 1 (14). – С. 33-39.
12. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 703 с.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажківський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768с.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.
15. Карнеева Л. М., Миньковский Г. М. Особенности пределов доказывания при принятии решений в стадии предварительного расследования // Вопросы предупреждения преступности. – М., 1966. – Вып. 4. – С. 83-109.